

**Unha aproximación ós ditados tópicos coruñeses nos materiais
do *Diccionario geográfico popular de España***

Xosé-Afonso Álvarez

Damián Suárez Vázquez

David Rodríguez Lorenzo

(Instituto da Lingua Galega, Universidade de Santiago de Compostela)

Como é sabido, Camilo José Cela non limitou a súa obra á escrita literaria, senón que, compilador omnívoro, emprendeu numerosos traballos de recolla das máis diversas informacións, prestando especial atención, dentro desa febril actividade, ás diferentes manifestacións da cultura popular por toda a xeografía española. Sobresaen os seus varios libros de viaxe (*Viaje a la Alcarria, Del Miño al Bidasoa*, etc.), pero non descoida CJC o seu interese por todo tipo de datos lingüísticos existentes nos diferentes territorios estudados, pois quixo recoller o que definiu como “la más desnuda y frágil huella del hombre, su voz nombrando o no más que aludiendo al otro hombre que ve y a su paisaje doméstico y familiar” (DGP: 17)¹ e que, bebendo da tradición, denominou *ditado típico*, un amplo concepto que abrangue xentilicios, alcumes ou calquera enunciado (cantiga, refrán, etc.) que conteña algún topónimo ou faga referencia ós poboadores dunha localidade.

Como calquera proxecto emprendido por Cela, o *Diccionario geográfico popular de España* (DGP) caracterizábase pola súa ambición, pois a intención era recompilar información referida a toda España de forma exhaustiva, esixencia que ía requirir numerosas enquisas no terreo. Axiña constatou o académico iriense que sería imposible culminar a empresa en solitario, ou con axudas esporádicas, como a de seu fillo, que entrevistou algunhas zonas da provincia de Madrid. O problema resolveuse pedindo a axuda dun dos poucos colectivos que tiña acceso a todo o territorio español, incluídas as zonas rurais peor comunicadas: o corpo de carteiros. Con este propósito, CJC enviou ás Xefaturas de Correos, para o seu reparto entre os traballadores postais que servían as distintas poboacións, un cuestionario que pedía información sobre os xentilicios e alcumes da propia localidade e das vilas ou aldeas lindeiras –é sabido que o enxeño popular é máis vivo en cualificar os veciños do que describirse a si propios– ou tamén doutras máis afastadas. Esta enquisa produciu entre trinta e corenta mil fichas (hai moitas que non teñen interese para o DGP pois están en branco ou non conteñen datos relevantes), conservadas actualmente na Fundación Cela en Iria Flavia. En anexo reproducíranse algunhas destas fichas.

Camilo José Cela chegou a ser, durante seis anos, Catedrático de Literatura y Geografía Populares –área de coñecemento creada exclusivamente para dar acubillo ó seu maxisterio universitario– nas Illas Baleares, e mesmo codirixiu unha tese de doutoramento nesta disciplina. Porén, CJC non chegou a completar o seu proxecto, pois dos oito volumes do DGP planeados polo escritor galego, apenas chegou a aparecer, e xa no 1998, o primeiro, que é unha introdución ó campo de traballo e unha recolla de *ditados tópicos* que conteñen a palabra *España* ou o xentilicio *español*.

O 16 de xullo de 2008, a Universidade de Santiago de Compostela, a través do Instituto da Lingua Galega, asinou un convenio coa Fundación Camilo José Cela para

¹ *Diccionario geográfico popular de España, I. Introducción a la dictadología tónica: España*. Madrid: Noesis, 1998.

dixitalizar, estudar e divulgar as enquisas compiladas polos carteiros no territorio galego. Este rico material consta de 1569 fichas, aínda que non todas son aproveitables, pois 231 están en branco ou proporcionan información irrelevante para os nosos propósitos; o reparto provincial é o seguinte: 272 para A Coruña, 309 para Lugo, 372 para Ourense e 385 para Pontevedra. Ademais das fichas, dixitalizouse tamén outro material complementario, de vario tipo, como a correspondencia establecida entre CJC e diferentes carteiros ou eruditos locais que estes lle indicaban, coa finalidade de agradecer as informacións recibidas ou de completar algún dato.

Cada unha das 1569 fichas foi escaneada e etiquetada co nome da localidade, parroquia e concello en que foi recollida a información nela contida, un labor que non sempre é fácil, dun lado porque non sempre os carteiros dan toda a información necesaria para a identificación do lugar, e do outro porque a riqueza toponímica do noso país favorece que haxa moitas denominacións practicamente idénticas, e nalgúns ocasións non é doado determinar a cal se está a facer referencia en cada momento. A seguir, as 1338 fichas con información relevante foron transcritas e o seu contido tratado nunha base de datos, que permitirá unha fácil explotación dos materiais. A seguir, daremos unha mostra de datos referentes á provincia da Coruña.

Para crear os alcumes que identifican os habitantes das diferentes localidades, os falantes poden acudir a aspectos moi diversos. Por suposto, as especialidades e produtos típicos de cada terra teñen un peso importante. Así, os de Mugar dos son os *pulpeiros*, pois alí o polbo é preparado seguindo unha receita propia que ten moita sona na bisbarra, e que é merecente incluso dunha festa culinaria no mes de agosto. Os naturais de Maniños (Fene) son os *miñocos*, a partir do nome dese cebo para a pesca. Outros exemplos deste tipo son: *rabiceiros* (San Pedro de Visma, Coruña), *repoleiros* (Bens, Coruña; e tamén As Pontellas, Betanzos); *os da cereixa* (Cespón, Boiro) ou *pataqueiros* (Meirama). Por suposto, os paisanos de CJC, nacido no concello de Padrón, reciben o nome de *pementeiros*, a causa da popular planta que traspasou as nosas fronteiras.

Outro procedemento moi usado é o de referirse a oficios e produtos típicos na localidade en cuestión. Así, os de Santiago son *picheiros*, os de Entrecruces (concello de Carballo) son *cesteiros*, mentres que os de Buño, nese mesmo municipio, xa son *oleiros*, e os da parroquia de Razo, *mariñeiros*. Mentres tanto, os veciños de Noia son *zapateiros*, como se indica nunha cantiga moi coñecida nas terras galegas: *O cura de Vigo é xastre, / o de Marín, mariñeiro, / o de Ourense, afiador / e o de Noia, zapateiro*. Claro que, comparando curas, tamén hai quen diga que *o cura de Corme é xastre, / o de Malpica é mariñeiro, / o de Pazos, labrador / e o de Cesullas, gaiteiro*. Ás veces pode non estar moi clara a razón do alcume, pero o carteiro pode engadir unha nota que o explica. Así, dise que os de Morás (Arteixo) son *queiroeiros* e na ficha relátase que os naturais desa parroquia se dedicaban a recoller queiroa, planta abundante nos montes da localidade, que secaban e levaban a vender á Coruña, pois era moi boa para prender o lume na lareira.

Os animais que abundan nun lugar son tamén unha boa cousa para a que ollar á hora de compoñer un alcume e, así, os de Pumar (A Castañeda, Arzúa) son *galiñeiros*, os de Taragoña (Rianxo) son *cancrexeiros* e os dos Casás (Cerdido) son *tabaos*. Tamén é habitual que se fale dos alimentos característicos do sitio, como acontece cos de Bastavales (Brion), que son *boroeiros* por comeren pan feito con fariña de millo.

Algúns dos alcumes antes expostos xa deixaban entrever malas intencións, pero outros son aínda máis inofensivos, non se deixa escapar unha oportunidade de descualificar os veciños. Así, os de Carballo son chamados *moinantes*, é dicir, persoas que andan polas feiras, vilas e aldeas, ás veces vendendo, ás veces enganando a xente de moitos modos e maneiras. Facendo un xogo de palabras co nome da localidade, os

habitantes de Revoltas (Cabana de Bergantiños) son tratados de *revoltosos*, pero é peor o destino dos da parroquia de San Breixo de Oza, en Carballo, xa que son denominados *carrachentos*, como se estivesen infestados de parasitas.

Algúns carteiros son especialmente xenerosos nas notas e observacións ofrecidas para explicar o alcume en exame, se ben que algunhas das explicacións parecen achegarse máis ó campo da lenda có da realidade. Dísenos que os habitantes de Palmeira (concello de Ribeira) reciben a alcuña de *ronzadores* e para explicala anota o carteiro na súa ficha: *Según versión antigua, dos hombres de Palmeira, en estado de embriaguez, quisieron trasladar (ronzar) de lugar la iglesia empujándola. Sacaron las chaquetas y se pusieron manos (léase hombros) a la obra. Pasó por allí un chusco y se llevó las chaquetas. Cuando nuestros hombres, luego de empujar un rato, notaron en falta las chaquetas, dijeron: —Vamos bien, ya no se ven las chaquetas. Desde entonces reciben el nombre de ronzadores los habitantes de Palmeira, por este hecho.*

Aínda que a maioría dos datos incluídos nas fichas son xentilicios e alcuñas, non se esgota alí a mostra. É frecuente o uso de topónimos en refráns de moi distinto tipo. Calquera persoa sabe que *a San Andrés de Teixido vai de morto o que non vai de vivo* ou tamén que *cando chove e fai sol, anda o Demo solto por Ferrol*. É raro que alguén non oíse tamén a seguinte advertencia “turística”: *En Ares non te pares / en Redes non te quedas / en Caamouco para pouco*. Pero tamén existen admonicións e consellos bastante máis específicos, como o que di que *das vacas de Mandaio e nenas de Cesuras, aparta delas como de Xudas*.

Dentro das cantigas, hainas máis ou menos inocentes, como aquela que di que *Dende o Chán dos Bailadores [Monte de Banzas] / vese lonxe no fondal / a igrexa de San Ourense / E a ermida do Rial*. Pero é nas comparacións, coplas ou cantigas que contraponen varias localidades, moi presentes nas recollas dos carteiros para CJC, onde se aprecia o maior enxeño popular no escarnio do veciño, e moitas veces tamén na exaltación do propio. Todo galego oíu a seguinte copla, que conta con innúmeras variantes ó longo de todo o país. En Curtis recolleuse *Os de Curtis mataron un burro, / os de Teixeira comérono crudo, / i-os de Fisteus mandaron recado, / que lles gardaran a punta do rabo*. Cambiando só as localidades, na ría da Arousa escóitase que *Os do Castelo mataron un burro, / os do Caramiñal comérono crudo, / os de Palmeira izaron bandeira, / para comerse a tripa cagueira*. Pero en Feás xa é distinta a cousa, a comida permanece, pero cambia a rima: *Os de Feás matan a bestia / os de Coruxou cómena fresca, / Churio, Muniferral e Cambás / non valen cen réas*, etc.

Outro exemplo de cantiga comparativa é a seguinte: *Becerreiros de Brión, / racheiros de Santomé, / capatoxas de Trasmonte, / do demo mentira é*. Tamén se canta que *en Ares hai boas mozas / en Mugaridos, a flor de elas / en Chanteiro, refugallo / en Cervás, todas son vellas*. Pero hai outros modos de comparación. Xa se sabe que a feira cóntase segundo lle fose nela ó relator, e algo semellante acontece coas cantigas. Dependendo do autor, unha aldea pode ter máis ou menos atractivo e, así, para Santa Cristina de Barro, parroquia do concello de Noia, hai quen diga que *aldea de Santa Cristina / aldea que de todo ten / boa mazán, boa pera / e boas mozas tamén*, pero tamén quen lle contraponha o refrán oposto: *Santa Cristina, nin boa vaca, nin boa veciña* ou cante que *Aldeña de Santa Cristina / aldea de poucos homes / e os pouquiños que quedan / chámannelle remendafoles*.

Creemos que esta pequena mostra xustifica o interese do proxecto de edición dos materiais galegos do *Diccionario Geográfico Popular*, que contamos ver en breve na rede, ó alcance de todos os interesados. Nunha segunda fase está prevista a incorporación doutros materiais, procedentes de refraneiros, cancioneros ou, incluso, da

colaboración dos propios habitantes, que queiran perpetuar así este rico patrimonio cultural.